

INNOVACIÓ DIDÀCTICA

**LA GUERRA CIVIL A PALMA (1936-1939):
ITINERARI DIDÀCTIC**

**THE CIVIL WAR IN PALMA (1936-1939):
EDUCATIONAL ITINERARY**

Marina Castillo Fuentesal
Universitat de les Illes Balears

Resum: La Guerra Civil a les Illes Balears és un tema que sovint s'aborda de forma massa concisa a les aules, ja que l'extens currículum educatiu no permet als docents ensenyar els continguts en profunditat. Per aquest motiu, es considerarà que l'elaboració d'un itinerari didàctic facilitaria l'explicació d'aquest tema a classe, treballant amb els alumnes a partir de la transposició didàctica de fonts primàries i fomentant l'aprenentatge significatiu durant les diferents sessions. Al llarg d'aquest article, s'exposarà l'itinerari didàctic elaborat i es mencionaran les seves característiques, per tal que altres docents el puguin realitzar amb els seus estudiants.

Paraules clau: Guerra Civil, aprenentatge, didàctica, itinerari, patrimoni.

Abstract: The Civil War in the Balearic Islands is one of the topics that is often explained quickly in the classrooms, because the extensive educational legislation doesn't allow teachers to teach contents deeply. For this reason, it was considered that the creation of one educational itinerary will facilitate the explanation of this topic in class, working with students starting the educational transposition of primary sources and promoting the meaningful learning during the different sessions. Throughout this article, we will explain the characteristics of our itinerary and we will mention the important points to carry it out.

Keywords: Civil War, learning, didactics, itinerary, heritage.

Presentació

Al llarg de les pàgines següents, es presentarà l'itinerari didàctic titulat «La repressió i la violència durant la Guerra Civil a Palma (1936-1939)».

La metodologia utilitzada s'ha basat en la revisió de bibliografia especialitzada sobre la Guerra Civil a Mallorca, així com aquella relativa a la didàctica d'aquest període. Igualment, s'han consultat algunes fonts primàries, com serien: articles de premsa històrica procedents de publicacions com *Aquí Estamos*, *Correo de Mallorca* i *La Vanguardia*; articles de premsa extrets del *Diario de Mallorca* i de l'*Ara Balears*; material conservat a l'Archivio Luce, l'Arxiu Militar Intermedi de Balears, l'Arxiu Municipal de Palma, l'Arxiu Municipal de Son Servera i l'Arxiu del So i de la Imatge, a més dels testimonis de persones contemporànies a l'època estudiada, com és el cas de Gabriel Riera Sorell.¹ Una vegada localitzades les fonts primàries, per tal d'efectuar una transposició didàctica d'aquestes, s'adaptaren i s'inseriren dins les activitats d'ensenyament-aprenentatge elaborades per formar els diferents dossiers —que més endavant s'explicaran.

La Guerra Civil és un contingut que es treballa a 2n de batxillerat,² però es considerarà més idoni realitzar l'itinerari amb alumnes del 4t curs de l'educació secundària obligatòria, ja que aquests no compten amb la pressió de preparar les proves de batxillerat d'accés a la universitat.

D'aquesta manera, l'itinerari didàctic desenvolupat en aquest article està dirigit als alumnes de l'assignatura de Geografia i Història de 4t d'ESO. Aquesta ruta i altres continguts de la Guerra Civil es treballarien a l'aula en el moment d'explicar el bloc temàtic 5 «L'època d'entreguerres (1919-1945)» del currículum del curs indicat.

¹ Gabriel Riera Sorell, nascut el 1919 a Sant Joan i militant de les Joventuts Socialistes Unificades, fou empresonat el 1936 a Can Mir i, posteriorment, a diferents camps de concentració mallorquins. Gabriel Riera Sorell, *Crònica d'un presoner mallorquí als camps de concentració (1936-1942)*. Palma: El Tall, 1991.

² Decret 35/2015, de 15 de maig, p. 24.

Una de les problemàtiques d'aquest bloc temàtic és que, generalment, s'ensenya de manera sintetitzada per manca de temps, ja que correspon a una de les darreres unitats didàctiques del curs i és habitual que, en aquest nivell educatiu, es prioritzin abans els continguts d'història universal que els d'història d'Espanya i Balears. Per aquesta qüestió, es considerarà que treballar els continguts relacionats amb la Guerra Civil, a partir d'un itinerari didàctic, permetria als alumnes captar una idea sintetitzada d'aquest fet.

S'elegí el conflicte bèl·lic espanyol com a tema central de la proposta didàctica perquè és un dels esdeveniments més convulsos de la història d'Espanya. Aquest succés es convertí en el centre de l'opinió pública europea del seu temps i marcà l'àmbit polític i social del mateix país durant el segle XX, sent, a dia d'avui, un tema vigent al estar vinculat amb la memòria històrica. A més, les noves generacions d'alumnes gairebé no han mantingut contacte amb persones que visqueren la guerra, per la qual cosa tenen poca informació de primera mà.

Seria d'aquesta manera com, per tal de fer feina sobre la ruta creada, es laboraria a partir d'una sèrie d'activitats d'ensenyament-aprenentatge, ideades tenint en compte els continguts, criteris d'avaluació i estàndards d'aprenentatge avaluables marcats pel currículum del curs corresponent. Així doncs, promovent la inclusió dins l'aula, es pretén propiciar un aprenentatge significatiu en els joves, convertint-los en agents actius durant el procés d'aprenentatge.

Objectius de la proposta didàctica

Els objectius es desgranen en:

1. Analitzar la significació dels itineraris didàctics com a pràctiques educatives, observant quina mena de coneixements i competències fomenten en els alumnes.
2. Conscienciar els estudiants de la necessitat de cuidar el patrimoni històric i de conèixer la història de la ciutat on viuen.
3. Crear un conjunt d'activitats d'ensenyament-aprenentatge —realitzables durant

les sessions prèvies a l'itinerari, al llarg de la sortida didàctica i a les darreres sessions programades per després de l'itinerari—que ajudin els alumnes a adquirir i consolidar nous coneixements. A més, es proporciona una guia útil als docents per corregir i avaluar els exercicis suggerits.

4. Aconseguir que els estudiants facin les activitats proposades a partir de la feina individual i del treball cooperatiu, propiciant el respecte davant diferents opinions i fomentant l'autonomia de cada jove.

5. Introduir els alumnes en el mètode científic utilitzat pels historiadors per investigar, estudiar i analitzar els diferents esdeveniments històrics. El que se cerca és que, a partir del material adjuntat a les activitats, els estudiants coneguin quins documents es troben als arxius i comprenguin que els historiadors es basen en fonts d'allò més diverses per estudiar el temps passat. D'aquesta manera, els joves podran identificar els successos més destacables del conflicte bèl·lic a Palma.³

Estat de la qüestió

La Llei Orgànica 2/2006, de 3 de maig,⁴ modificada per la Llei Orgànica 8/2013, de 9 de desembre, exposa que la funció de l'educació és potenciar els talents ocults dels joves.⁵ Per aquest motiu, es considerarà convenient que, en comptes d'explicar magistralment la Guerra Civil a Mallorca, s'incentivés l'interès dels alumnes per aprendre nous continguts a partir d'un itinerari didàctic, una activitat més atractiva, que permetria modificar l'espai de treball.

La diversitat dins les aules és una realitat i, mitjançant l'itinerari i les seves activitats, els estudiants adquiriran diferents habilitats,⁶ treballarien diverses competències⁷ i farien feina de forma individual i grupal. La intenció és aportar dinàmiques variades perquè cada alumne se senti còmode treballant dins els àmbits que troba més adients per a les seves capacitats i descobreixi noves aptituds, gràcies a la interacció amb els companys.

Per tal de deslligar la idea preestablerta que la història és una disciplina purament memorística, Rosa María Ávila,⁸ Joan Santacana i Joaquín Prats⁹ defensen la necessitat de concebre l'aula com un laboratori. A més, per demostrar que la història és una ciència basada en evidències,¹⁰ Francesc Xavier Hernández aposta per la utilització del mètode històric a la classe.

De totes maneres, Anna Santolaria va un pas més enllà i explica que, per tal de trencar amb la monotonia de l'aula, es pot utilitzar la mateixa ciutat¹¹ per ampliar les dades explicades a classe. A aquesta idea se sumen les teories de Francisco López, José Antonio Segura¹² i María Jesús Marrón,¹³ els quals defensen que els itineraris

⁶ Com emprar responsablement les TIC. *Ibid.*, p. 8.

⁷ Com aprendre a utilitzar el mètode històric. Joaquín Prats (coord.), *Didáctica de la Geografía y la Historia*. Barcelona: Editorial Graó, 2011, p. 31.

⁸ Rosa María Ávila, «Dificultades, obstáculos y necesidades formativas de la enseñanza y el aprendizaje del patrimonio histórico-artístico», Ernesto Ballesteros (coord.), *El patrimonio histórico-artístico y la didáctica de las ciencias sociales*. Ciudad Real: Universitat de Castilla-la Manxa, 2003, p. 164.

⁹ Joaquín Prats (coord.), *Didáctica de la...*, *op. cit.*, p. 39.

¹⁰ Es treballa dins l'aula a partir de la informació extreta de les fonts primàries. Francesc Xavier Hernández, *Didáctica de las ciencias sociales, geografía e historia*. Barcelona: Editorial Graó, 2002, p. 105.

¹¹ La ciutat es converteix en patrimoni històric. Anna Santolaria, «La ciudad como recurso didáctico», *Edetania: estudios y propuestas socio-educativas* 45 (2014), p. 236.

¹² Francisco López – José Antonio Segura, «Los itinerarios didácticos: un recurso interdisciplinar y vertebrador del currículum», *Espiral. Cuadernos del profesorado* 12 (2013), p. 15.

¹³ María Jesús Marrón, «Tratamiento interdisciplinar de la Geografía, la Historia y el Arte con estudiantes del Grado de Magisterio. Una propuesta de enseñanza activa a través de un itinerario didáctico», Rafael de Miguel (coord.), *Innovación en la enseñanza de la geografía ante los desafíos sociales y territoriales*. Saragossa: Institució Ferran el Catòlic, 2013, p. 331.

³ Punts 2, 3, 6, 9 i 10 de l'apartat d'objectius específics del currículum. Decret 34/2015, de 15 de maig, p. 14, 15 i 27.

⁴ Llei orgànica 2/2006, de 3 de maig.

⁵ Llei orgànica 8/2013, de 9 de desembre, p. 1.

didàctics presenten un caràcter més motivador i ajuden a ampliar els coneixements dels joves, ja que aquests arriben a relacionar conceptes d'una forma més pràctica.

Pel que fa referència a les rutes sobre la Guerra Civil —tant a l'àmbit peninsular com al mallorquí—, la realitat és que abunden els recorreguts centrats en els fets del conflicte bèl·lic, encara que escassegen aquells itineraris dirigits, exclusivament, a l'àmbit educatiu.

Relacionat amb aquest aspecte, l'obra de referència seria el llibre d'Eladi Romero, en el qual es resumeixen, per a cada comunitat autònoma, algunes rutes que destaquen fets importants de la guerra.¹⁴ Els ajuntaments de Guadarrama i Pinto elaboraren recorreguts on es mostraven els parapets utilitzats pels soldats durant el conflicte; el de Madrid organitzà una ruta al *Frente del Agua*, per ensenyar les condicions de vida dels soldats en aquell indret;¹⁵ a Alacant, en proposaren un de centrat en els refugis emprats durant el conflicte¹⁶ i a Barcelona, s'oferí un recorregut en què es destacaven els fets cabdals de la guerra. A més, pel que fa referència als itineraris didàctics, Andrés Besolí creà una ruta pels indrets destacables de la batalla de l'Ebre; Santiago Jaén elaborà dos recorreguts sobre la guerra a Jaén; a Gijón, es confeccionaren dos itineraris per laborar sobre els bombardeigs i els fets principals de la guerra¹⁷

i, a València, se n'oferí un altre per conèixer els hospitals de la ciutat durant el conflicte.¹⁸

En canvi, a Mallorca, les rutes sobre la Guerra Civil es limiten gairebé a les aportacions de Gaspar Valero i Martí,¹⁹ encara que s'han efectuat alguns recorreguts com: «La Ruta de la Vergonya»²⁰ —en què es visiten alguns indrets vinculats amb la repressió exercida durant la guerra—; les visites a la Torre Major del Castell de Bellver²¹ i a un dels refugis antiaeris de Palma durant les jornades «1939: Les Empremtes de la Memòria» i la «IV Ruta de Bayo» —en què es mostraren els escenaris significatius de la batalla que tingué lloc durant el desembarcament republicà del capità Alberto Bayo a Mallorca (agost-setembre de 1936). Llevat d'aquest fet, no s'ha trobat cap itinerari didàctic sobre la Guerra Civil, qüestió fonamental per decantar-se a fer aquesta proposta, que es recolza en la Llei 10/2016, de 13 de juny, per a la recuperació de persones desaparegudes durant la Guerra Civil i el franquisme²² i en la Llei 2/2018, de 13 d'abril, de memòria i reconeixement democràtics de les Illes Balears.²³

¹⁴ Abans d'indicar la ruta, l'autor exposa com es visqué la guerra a cada indret, s'adjunten mapes i fotografies i s'indiquen hotels i restaurants per aturar-se mentre es realitza el recorregut. Eladi Romero, *Itineraris de la guerra civil espanyola. Guia del viagero curioso*. Barcelona: Laertes, 2001.

¹⁵ Comunidad de Madrid, *Ruta de la Guerra Civil del Frente del Agua*, 2020. Recuperat de: <<https://www.comunidad.madrid/cultura/patrimonio-cultural/ruta-guerra-civil-frente-agua>> (01/04/2020).

¹⁶ Museo Comercial, *Ruta de los refugios de la Guerra Civil en Alicante y Sant Joan d'Alacant como activo turístico*, 2017. Recuperat de: <http://www.museocomercial.es/ruta-los-refugios-la-guerra-civil-alicante-sant-joan-dalacant-activo-turistico/> (01/04/2020).

¹⁷ Gijón Educación, «El Gijón de la Guerra Civil» (2020). Recuperat de: <<https://educacion.gijon.es/page/16532-el-gijon-xixon-de-la-guerra-civil>> (01/04/2020).

¹⁸ Ignacio García i Xavier García, «Itinerario didáctico por los hospitales de la Valencia en guerra», *Didáctica de las Ciencias Experimentales y Sociales* 25 (2011), p. 165-175.

¹⁹ Gaspar Valero i Martí, «Las Islas Baleares en el siglo XX. La Guerra Civil en Palma», Pedro Pablo Alonso (dir.), *Itinerarios Históricos en las Islas Baleares* (segle XX, itinerari 3). Palma: Editora Balear, 2009.

²⁰ «La Ruta de la Vergonya», DBalears (20 de març de 2005). Recuperat de: <<https://www.dbalears.cat/balears/2005/03/20/89851/la-ruta-de-la-vergonya.html>> (01/04/2020).

²¹ S'oferia un itinerari didàctic en què es mencionaven els presoners tancats allà durant la guerra. Palma Educa, *Programa d'Activitats Educatives 2018-2019. Visita a la Torre de l'Homenatge del castell de Bellver*, 2019. Recuperat de: <http://www.palmaeduca.cat/p_activitats/index.php?modulo=actividades&accion=actividad&iid=1265&option=none> (01/06/2019).

²² Llei 10/2016, de 13 de juny.

²³ Fa referència a la divulgació i difusió de la memòria democràtica a partir dels «Itineraris de la Memòria i Reconeixement Democràtics de les Illes Balears», qüestió reforçada, també, a l'ensenyament no universitari. Llei 2/2018, de 13 d'abril, p. 12348 i 12351.

Aquesta mancança d'itineraris contrasta amb l'amplíssima bibliografia generada a les Illes Balears sobre la Guerra Civil, que presenta Josep Massot i Muntaner²⁴ com el gran estudiós, per excel·lència, d'aquest període històric.

La historiografia sobre la Guerra Civil a les Balears ha evolucionat considerablement des dels inicis fins al present. Durant el començament de la dictadura franquista, es difongueren estudis sobre el conflicte bèl·lic,²⁵ marcats pel to utilitzat pels vencedors de la guerra.²⁶ Autors com Francesc Ferrari, Norman Bay i el P. Andreu de Palma explicaven les seves vivències i compartien la idea que el bàndol nacional havia alliberat Espanya del comunisme.

En els darrers anys del franquisme, el discurs de les publicacions continuà sent el triomfalista, encara que s'afegiren noves dades gràcies a documentació inèdita, provinent, sobretot, d'arxius militars i que es recollí a l'obra de l'anomenada «escola neofranquista».²⁷

La transició democràtica despertà el desig dels illencs de saber més sobre el seu passat recent i, dins aquesta etapa, se situen les primeres obres de Josep Massot i Muntaner. Les seves investigacions, conjuntament amb les d'altres investigadors, esclariren qüestions d'allò més diverses sobre el conflicte bèl·lic.

El 1986 es publicà el serial *Memòria Civil. Mallorca en Guerra (1936-1986)*, el qual serví per fer arribar a la població alguns estudis sobre el conflicte fratricida i contribuí a modificar la visió que es tenia de la guerra. A partir d'aquell moment, es marcà una nova línia d'investigació, en la qual també es tenien en compte les víctimes de la contesa.

²⁴ David Ginard i Féron, «Josep Massot i Muntaner i la historiografia sobre la Guerra Civil», *Lluc: revista de cultura i d'idees* 859 (2007), p. 30-34.

²⁵ Joaquín Arrarás Iribarren (dir.), *Historia de la Cruzada Española*. Madrid: Ediciones Españolas, 1941 (vol. IV).

²⁶ Josep Massot i Muntaner, *Els escriptors i la Guerra Civil a les Illes Balears*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1990.

²⁷ David Ginard i Féron, «Historiografia i construcció de la memòria col·lectiva. El cas de la Guerra Civil a les illes Balears (1936-2010)», *Journal of Catalan Studies* 13 (2010), p. 301 i 306.

El sorgiment de noves editorials i de joves investigadors a l'àmbit illenc ajudà a la proliferació d'estudis sobre la guerra. Durant els primers decennis del segle XXI, s'han publicat investigacions cada vegada més especialitzades, les quals han cobert gairebé tots els àmbits sectorials i geogràfics del conflicte bèl·lic a l'arxipèlag. Així, aquestes obres han permès disposar d'un panorama suficientment complet, fins al punt d'esdevenir, sens dubte, el període millor conegut de la història contemporània de les Balears.²⁸

Desenvolupament de l'itinerari didàctic

Abans de la primera sessió, en la qual es treballarà amb el primer dossier, hi ha d'haver tres sessions anteriors en què s'expliquin els continguts sobre la Segona República i la Guerra Civil.²⁹ A partir de la quarta sessió, es començaria a laborar amb el primer dossier per desenvolupar l'itinerari didàctic, per la qual cosa, en total, es dedicarien dotze sessions a treballar aquests continguts, nou de les quals es fonamentarien en la feina amb els dossiers.³⁰

L'itinerari didàctic, com a tal, es treballaria a partir d'unes sessions prèvies —per ajudar els estudiants a contextualitzar el tema elegit—, una altra sessió en què es realitzés la ruta proposada i unes sessions posteriors a l'itinerari —per reflexionar i digerir els coneixements adquirits durant les sessions anteriors. D'aquesta manera, per tal de treballar al llarg de les diferents hores, es crearen quatre dossiers —tres destinats als alumnes i un dirigit al docent— en què es marcaren i s'estructuraren, detalladament, les diferents dinàmiques amb les quals farien feina els estudiants.

²⁸ Dins aquest apartat, s'ha resumit l'evolució de la historiografia balear que tracta la Guerra Civil. Per aconseguir més dades sobre aquest tema, remetem el lector a l'article citat. *Ibid.*

²⁹ Amb les activitats de desenvolupament i de consolidació corresponents.

³⁰ Dins l'article només es desenvolupen les nou sessions que corresponen a l'itinerari didàctic, en què es treballa a partir dels dossiers creats.

La intenció principal d'aquests dossiers és servir de guia per al professorat i posar a l'abast dels estudiants tot el material necessari. Cada quadern³¹ està compost per una explicació prèvia de les dinàmiques que se seguiran mentre es labori amb aquell dossier i, posteriorment, apareixen les activitats d'ensenyament-aprenentatge elaborades per treballar els continguts de l'itinerari didàctic.

El primer dossier correspon a les sessions anteriors a l'itinerari, per la qual cosa, s'ha d'utilitzar des de la primera sessió fins a la sisena. Durant aquestes hores, els alumnes treballaran en grups d'experts:³² s'ajuntaran en quatre grups base i, cada un dels components pertanyerà a un grup d'experts diferent, identificats amb una lletra —A, B, C, D. En aquesta primera sessió, després de formar els grups, es visualitzarà el vídeo: IB3 Televisió, *Memòria i oblit d'una guerra [Cap. 2] - Palma, el trencament de la pau*, 2018, per tal d'introduir el contingut a estudiar.

A la segona sessió, els alumnes treballaran amb els seus grups d'experts i investigaran sobre el tema que els hi ha tocat desenvolupar. Cada grup d'expert tindrà assignat un aspecte sobre la Guerra Civil: el grup A treballarà els moments previs al cop d'estat i l'aixecament militar de juliol de 1936, el B estudiarà l'arribada de Bayo, el C analitzarà l'ajuda estrangera al bàndol nacional i el grup D investigarà la vida quotidiana i la repressió a l'illa. Així, durant la segona i tercera sessió, cada equip s'especialitzarà en una qüestió diferent del conflicte.

Els alumnes tornaran als seus grups base durant la quarta i cinquena sessió i explicaran als seus companys el tema que han investigat durant la seva estada amb els grups d'experts. Perquè els estudiants estiguin atents, hauran d'omplir una

fitxa en què recopilaran la informació important de cada explicació. Una vegada acabada aquesta fase, cada grup base prepararà una exposició amb l'ús de PowerPoint, en la qual es compili la informació aportada per cada expert que forma l'equip.

Les exposicions de cada grup base es realitzaran durant la sisena sessió. Cada alumne avaluarà els seus companys a partir d'una rúbrica i es donarà una nova fitxa perquè els estudiants apuntin la informació rellevant de cada exposició efectuada pels seus companys.

Dins aquest dossier, a part de les tres fitxes que hauran d'omplir els estudiants, també hi ha material per orientar els alumnes sobre els aspectes que han d'investigar. Se'ls proporcionarà una breu explicació de cada tema, una llista de personatges importants, tres notícies de l'època i una correlació de recursos didàctics —bibliografia i bibliografia web. La majoria d'explicacions s'han extret de les obres de Josep Massot i Muntaner i les notícies s'han recopilat dels diaris: *La Vanguardia*, *Aquí Estamos* i *Correo de Mallorca*. Per exemple, alguns dels personatges que apareixen en l'apartat sobre el cop d'estat són Manuel Goded i Antonio Espina, mentre que, com a notícia, s'adjunta «Historia del Movimiento en Mallorca», *Aquí Estamos* 3 (8 d'agost de 1936), p. 6. Una altra notícia, en aquest cas utilitzada per parlar sobre l'arribada de Bayo, és «Información del frente de combate», *Correo de Mallorca* 8320 (4 de setembre de 1936), p. 1; i per tractar la repressió a l'illa, s'agregà «Georges Bernanos ratifica su condenación contra los facciosos españoles», *La Vanguardia* (7 de setembre de 1938), p. 5.

El segon dossier s'emprarà a la setena sessió, durant la realització de l'itinerari. Cada grup base rebrà un quadern imprès, en el qual apareixen: les funcions que els alumnes desenvoluparan, la ruta prevista i les activitats d'ensenyament-aprenentatge que hauran de contestar a mesura que s'efectua la sortida didàctica.

El primer exercici es basa a contestar preguntes llargues a partir d'un document extret de l'Arxiu Municipal de Palma sobre l'edifici on s'establiria la presó de Can Sales; en el segon es fonamenta extreure informació de les *Stolpersteine* situades a la plaça de la Pescateria; el tercer cerca que

³¹ Per manca d'espai, es descriuran quines parts formen cada dossier i quin material es treballa a cada activitat, sense poder mostrar el format d'aquests exercicis.

³² Santiago Moll, *3 maneras de organizar grupos cooperativos en el aula*, 2015. Recuperat de: <<https://justificativ-respuesta.com/3-maneras-de-organizar-grupos-cooperativos-en-el-aula/>> (25/03/2020).

els alumnes contestin breument les preguntes realitzades, a partir de la documentació extreta de l'Arxiu Militar Intermedi de Balears sobre el refugi antiaeri que es troba a l'antic Hospital Militar; la quarta activitat es basa a completar un mapa conceptual sobre l'antiga Escola d'Arts i Oficis, i la cinquena, pretén que els joves corregeixin els errors d'unes oracions sobre l'antiga Casa del Poble.

En el sisè exercici els alumnes han de contestar unes preguntes llargues a partir del testimoni de Gabriel Riera;³³ el setè cerca que enllacin oracions sobre l'antiga Presó Provincial; en el vuitè exercici s'aporten quatre notícies sobre els bombardeigs a Palma —una d'elles és «Cómo cuentan “ellos” el bombardeo de Palma ayer», *Correo de Mallorca* 8582 (dimecres 8 de desembre de 1937), p. 3— i es demana que marquin a un mapa els indrets bombardejats i resumeixin les notícies adjuntades. La novena activitat es basa a completar un esquema sobre Emili Darder i el desè exercici cerca que els estudiants elegeixin la resposta correcta sobre la presó establerta al Castell de Bellver, a partir de la lectura d'un fragment de *Bellver, presó franquista*.

El tercer dossier s'utilitzarà durant les sessions posteriors a l'itinerari, la vuitena i la novena. Serà l'única feina que els alumnes desenvoluparan individualment, per la qual cosa, el dossier es va adaptar per als possibles alumnes NESE (Necessitats Específiques de Suport Educatiu) que es trobessin a l'aula.

En aquest cas, la primera activitat d'ensenyament-aprenentatge és un comentari de text sobre el discurs realitzat pel tinent coronel García Ruiz el dia del cop d'estat a Radio Mallorca. El segon exercici demana als joves la correcció d'unes oracions que tracten sobre el Bisbe Miralles i el Conde Rossi; el tercer planteja la realització d'un comentari de text a partir del «Discurso del Conde Rossi», *Correo de Mallorca* 8346 (dilluns 5 d'octubre de 1936), p. 1. La quarta activitat es basa a contestar cinc preguntes

llargues fonamentades en dos documents de l'Ajuntament de Son Servera —un de 1936, en el qual es nomena Il·lustre Fill Adoptiu el Conde Rossi i l'altre de 2017, en què s'aprova la revocació d'aquest títol. La cinquena activitat demana als alumnes elegir l'opció correcta a partir de la lectura de «La Legión Cóndor retornó a Alemania», *Aquí Estamos* 52 (agost-setembre de 1939).

Al sisè exercici s'adjunta el plànol dels refugis establerts a Palma i se cerca que els estudiants contestin cinc preguntes, mentre que la setena activitat es basa a relacionar oracions gràcies a la informació aportada en un fragment d'*Els grans cementiris sota la lluna* de Georges Bernanos. El vuitè exercici pretén que els alumnes contestin unes preguntes breus a partir del document en què es recull el Consell de Guerra contra Emili Darder, Alexandre Jaume, Antoni Mateu i Antoni Maria Qués. La novena activitat proposa als joves completar un mapa conceptual amb la informació aportada per IB3 Televisió, *Memòria i oblit d'una guerra [Cap. 14] – Can Sales, presó de dones* (2018), i a la desena, mitjançant una notícia del *Diario de Mallorca* sobre la identificació de 22 inscripcions al Castell de Bellver, es demana que completin l'esquema proposat.

Finalment, el quart dossier té l'objectiu de guiar el professorat durant totes les sessions que formen l'itinerari didàctic. S'hi indiquen quines dinàmiques se segueixen al llarg de totes les hores i es donen les explicacions que corresponen a cada indret del recorregut. Encara que l'apartat més important és el que correspon a l'avaluació, ja que s'adjunten les rúbriques per corregir les tasques desenvolupades pels alumnes durant les sessions indicades.

Itinerari didàctic: *La repressió i la violència durant la Guerra Civil a Palma (1936-1939)*

Abans d'explicar les característiques de la ruta, es mencionaran alguns episodis repressius viscuts a Palma durant la guerra, així com els seus antecedents.

³³ Gabriel Riera Sorell, *Crònica d'un presoner...*, op. cit., p. 32.

La Segona República pretenia solucionar els problemes que presentava Espanya al llarg de l'època contemporània, a partir de nombroses reformes que ambicionaven democratitzar i modernitzar el país.³⁴

Els fets d'octubre de 1934 tingueren una lleu presència a Mallorca, encara que les mesures preses per Lerroux —líder del Partit Radical, que presidí el govern establert durant el Bienni Radicalcedista (1934-1936)— provocaren nombroses detencions a les Balears, es destituïren batlles i regidors i es clausurà la Casa del Poble de Palma, amb l'excusa d'aturar un pretès pla revolucionari dels comunistes mallorquins.

El moviment obrer tenia una presència important a alguns indrets de les Balears i es convertí en un actor polític rellevant. Per això, durant la primavera tràgica de 1936, el 4 de juny, els falangistes atacaren la Casa del Poble, fent explotar un artefacte que ferí a set persones. L'endemà, es convocà una vaga general i, després de la manifestació, alguns dels manifestants partiren a l'església de Sant Jaume per fer algunes destrosses, incendiaren les portes de l'església de Santa Fe i atacaren alguns locals de les forces polítiques dretanes.

Posteriorment, es documentaren una vintena de fets violents, tant a Palma com a la Part Forana. La premsa obrera comentà que aquests successos eren una estratègia de la Falange per justificar el cop d'estat, però les autoritats no posaren atenció en aquestes advertències.

El 19 de juliol es proclamà el cop d'estat a les Balears, que sorprengué els obrers sense estar organitzats ni armats. La vaga general convocada per a aquell dia i la resistència en alguns pobles de l'illa no foren suficients per frenar l'èxit del cop d'estat a Mallorca.³⁵

La Guerra Civil i la postguerra implicaren per tot arreu unes dosis extremes de violència.³⁶ A Mallorca, es produí una eliminació planificada, executada per unitats organitzades que tenien l'objectiu d'acabar amb les persones que estaven a favor del govern republicà.

Els executors de la repressió anaven a cercar els detinguts als seus domicilis i confiscaven la seva documentació per configurar les llistes negres, utilitzades per represaliar aquelles persones que no eren afins al bàndol nacional. Els detinguts eren conduïts a l'antiga Casa del Poble, on se'ls interrogava i torturava abans de ser duts a les diferents presons de la ciutat.

Segons Bartomeu Garí, la fase inicial de la repressió aniria des del 19 de juliol fins el setembre de 1936, moment en què destaca la violència exercida a Manacor, a partir del desembarcament de Bayo. En aquesta primera etapa, la repressió fou més forta per tal d'atemorir la població i foren comuns els assassinats a les voreres de les cunetes, els segrests, les tretes de presó i els afusellaments derivats de les penes de mort. La segona fase, des del setembre de 1936 fins la primavera de 1937, està marcada per la repressió encoberta, mentre que la tercera fase es caracteritza per una repressió institucionalitzada, que aniria des de l'abril de 1937 fins ja entrada la postguerra. Al llarg d'aquells anys, també hi hagué assassinats a pous i avencs i suïcidis i morts a les presons i els hospitals.³⁷

D'aquesta manera, tal com narra Bernanos, la violència arribà a l'illa des del primer moment. Molts dels Consells de Guerra, que acabaven en execucions, eren celebrats sense garanties; s'efectuaren depuracions laborals i les presons i els camps de concentració confinaren els detinguts; es castigà mitjançant les actuacions del Tribunal per

³⁴ Arnau Company Matas, *La Segona República a Mallorca. Eleccions, partits polítics, mitjans de comunicació i gestió pública*. Tesi doctoral, 2015. Recuperat de: <<https://dspace.uib.es/xmlui/handle/11201/148984>> (31/03/2020).

³⁵ David Ginard i Féron (coord.), *La Casa del Poble i el moviment obrer a Mallorca (1900-1936)*. Palma: Lleonard Muntaner, Editor, 2016, p. 180, 183, 184, 187, 188, 191, 194 i 196.

³⁶ Paul Preston, *El holocausto español*. Barcelona: Editorial Debate, 2019.

³⁷ Bartomeu Garí Salleras, *La repressió a Mallorca en el transcurs de la Guerra Civil (1936-1939): memòria d'una eliminació planificada*. Tesi doctoral, 2017. Recuperat de: <<https://dspace.uib.es/xmlui/handle/11201/148844>> (25/03/2020), p. 111, 113, 126 i 237.

l'aplicació del decret del 13 de setembre de 1936 i es perseguiren les famílies de les persones fixades, les quals feren front a multes, confiscacions de béns —controlades a partir de 1939 pel Tribunal de Responsabilitats Polítiques—³⁸ o hagueren de realitzar subscripcions obligatòries. Existí gent que evità la repressió exiliant-se o convertint-se en infiltrats, encara que aquesta situació provocà un clima d'angoixa i por en la societat mallorquina.

Objectius didàctics

1. Definir i analitzar quin tipus de repressió va tenir lloc a Palma al llarg de la guerra.
2. Identificar les presons ubicades a la ciutat i analitzar les condicions de vida que tenien.
3. Aprofundir sobre quin tipus de defensa antiaèria existí a la ciutat.
4. Entendre i analitzar el paper de la por dins la societat mallorquina.

Continguts

Continguts conceptuals

1. La repressió a Palma durant la Guerra Civil.
2. Les diferents presons establertes a la ciutat durant el conflicte bèl·lic.
3. Les condicions de vida de les persones represaliades.
4. Els bombardeigs efectuats a Palma durant la guerra i la defensa antiaèria establerta a la ciutat.
5. Les conseqüències de la repressió a la població de la ciutat.

Continguts procedimentals:

1. Adquisició d'un vocabulari històric específic del període.
2. Recopilació d'informació a partir de l'observació d'algunes plaques commemoratives distribuïdes a la ciutat.

3. Obtenció d'informació i anàlisi a partir de fotografies de l'època.
4. Interpretació d'informació i anàlisi a partir de mapes històrics.
5. Interpretació de les dades i anàlisi a partir de plànols d'edificis o de la ciutat.
6. Lectura, anàlisi i comentari de fonts escrites originals de l'època (texts, notícies, discursos, recull de memòries).
7. Lectura, anàlisi i comentari de fonts escrites que tracten sobre l'època que s'estudia.
8. Visualització, anàlisi i comentari d'audiovisuals en què apareixen testimonis de l'època.
9. Realització de mapes conceptuals.
10. Elaboració d'esquemes.

Continguts actitudinals

1. Apreciació dels esforços de la ciutat per mantenir el patrimoni històric.
2. Respecte sobre els estudis que promouen l'establiment de plaques commemoratives a la ciutat.
3. Solidaritat amb les víctimes de la repressió.

Metodologia

Tal com s'ha comentat anteriorment, les sessions es guiaran a partir de tres dossiers diferents.³⁹ Si els alumnes treballen amb Classroom, els quaderns es penjaran en la plataforma i només s'imprimirà el dossier de l'itinerari.⁴⁰

³⁸ Josep Massot i Muntaner, *Mallorca durant la Guerra Civil (1936-1939)*. Palma: Documenta Balear, 1996, p. 30, 34 i 35.

³⁹ Per obtenir informació sobre els grups d'experts i els diferents dossiers, remetem el lector a l'apartat «Proposta didàctica de l'itinerari didàctic».

⁴⁰ Durant les hores que transcorrin dins l'aula, els alumnes podran fer feina amb els seus portàtils i els dossiers indicats, mentre que el professorat podrà utilitzar l'equip informàtic de l'aula.

Durant les set primeres sessions, els estudiants faran feina a partir de grups d'experts,⁴¹ la qual cosa permetrà que els joves relacionin els coneixements proporcionats pel material presentat amb les seves pròpies investigacions. En canvi, durant les dues darreres sessions, la feina la realitzaran individualment.

Els estudiants completaran les activitats dels dossiers a partir de les explicacions del professorat, l'apòs a l'aula mitjançant les fonts primàries o amb l'ajuda d'Internet.

S'han de tenir en compte també els alumnes NESE que es trobin a l'aula. Aquests formaran part dels grups base i, en el cas que hi hagi un nombre d'alumnes insuficient per fer un nou grup, reforçaran els equips en els quals hi hagi estudiants NESE. Com que els dos primers dossiers es faran de manera grupal, no s'aplicarà cap tipus d'adaptació, tot i que el darrer dossier presentarà una versió adaptada per als alumnes NESE, per tal de potenciar la inclusió i promoure al màxim el desenvolupament de les seves competències i habilitats. Per una altra banda, si a l'aula hi

ha estudiants amb necessitats específiques de mobilitat, aquests podran anar sense problema a la sortida didàctica.

Al llarg de les sessions, el docent serà un guia que ajudarà els alumnes a adquirir els coneixements adients.

Ruta a realitzar

El recorregut és de 8,95 km —una part es realitzarà caminant i, els darrers 4 km s'efectuaran en transport, ja que és el tram per anar al Castell de Bellver—⁴² i la durada és de 6 hores: per berenar es dedicaran 30 minuts i per a cada indret s'utilitzaran 20 minuts, durant els quals el docent explicarà la relació de l'indret amb la Guerra Civil, els estudiants contestaran l'activitat programada i es dirigiran cap al pròxim lloc indicat.

La ruta està composta per deu indrets (fig. 1) vinculats amb la repressió i la violència a Palma:

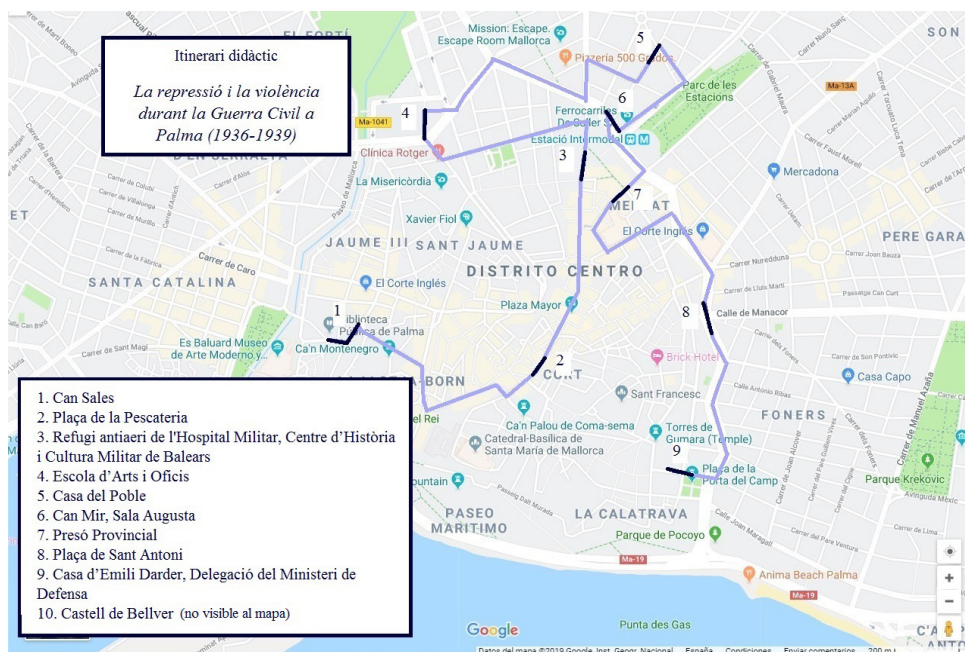

Figura 1. Recorregut de l'itinerari didàctic, elaboració pròpia. Font: Google Maps.

⁴¹ Dinàmica que segueix el mètode per descobriment. Joaquín Prats (coord.), *Didáctica de la...*, op. cit., p. 55 i 57.

⁴² Si es percep una manca de temps, la visita al Castell de Bellver es podria realitzar durant una altra sessió.

1. Can Sales (carrer de Can Sales, 16). Darrere de la Biblioteca Pública Can Sales, s'observa una finca de pisos, que manté una façana molt similar a la que tenia l'edifici quan es convertí en la presó de dones. L'Ajuntament de Palma, el 2009, col·locà una placa a l'esquerra de l'immoble, per recordar aquest fet i commemorar les presoneres.

Davant la manca d'espai per als presoners, la tardor de 1936 s'habilità com a presó de dones l'edifici de *las Hermanitas*, per ordre de Trinidad Benjumeda, comandant militar de les Balears.⁴³ L'edifici estava en ruïnes i l'alimentació només millorava gràcies als aliments que entraven de l'exterior. Hi estigueren recloses tant dones balears com peninsulars, algunes processades per les seves pròpies accions i altres empresonades com a ostatges, ja que eren familiars d'homes represaliats. El febrer de 1940, la gestió de la presó passà a les Germanes de la Caritat de Sant Vicenç de Paül i aquestes posaren tot el seu interès a convertir les preses al catolicisme. Algunes de les presoneres més conegudes són: Aurora Picornell, Belarmina González, Catalina Flaquer i Antònia i Maria Pascual —tretes de la presó i afusellades el 5 de gener de 1937— i Matilde Landa —que se suïcidà a la presó el 26 de setembre de 1942 per les pressions per convertir-se a la fe catòlica.

2. Plaça de la Pescateria (plaça de la Pescateria, 1). Enmig de la plaça, es troben disposades, semicircularment, set de les catorze *Stolpersteine* col·locades a la ciutat per Gunter Demnig. Aquestes pedres commemoren les víctimes palmesanes del nazisme, les quals foren tancades a camps de concentració després d'exiliar-se de l'illa durant la Guerra Civil. Les plaques de bronze ubica-

des a la plaça corresponen a les víctimes de les quals no s'ha pogut documentar el lloc on visqueren. Les persones que són homenajades en aquest indret són: Antoni Enseñat, Pere Mayol Martorell, Manuel Molina Martí, Gabriel Mora Mas, M. Oliver Socias, Pasqual Mora Bellafont i Guillem Torrens Sastre.⁴⁴

3. Refugi antiaeri de l'Hospital Militar, Centre d'Història i Cultura Militar de Balears (carrer de Sant Miquel, 69). El Centre d'Història i Cultura Militar de Balears acull, a les seves instal·lacions, la Biblioteca Històrico-militar, l'Arxiu Intermedi Militar de Balears, la farmàcia isabelina de segle XIX, part del convent de Santa Margalida i un espai d'exposicions. Durant els anys de la guerra, l'edifici allotjà l'Hospital Militar i decidiren convertir el seu magatzem en un refugi antiaeri. Devora les escales que condueixen a la primera planta, es troba la porta que dona accés al soterrani. El refugi, situat en aquest indret, ocupa una ala de l'edifici, es divideix en dues seccions, presenta una sortida cap al pati i mostra cinc conductes de ventilació que donen al carrer.

Per reforçar la defensa passiva de l'illa i protegir els ciutadans, es construïren uns 120 refugis públics i més de 600 de particulars. Els refugis existents no estaven ben distribuïts i la Prefectura d'Antiaeronàutica⁴⁵ s'encarregà de donar les indicacions per a la creació de nous refugis, mentre que l'Ajuntament de Palma publicà llistes amb els soterranis que es posaren a disposició de la ciutadania.⁴⁶ La sorpresa del bombardeig

⁴⁴ «Palma recupera la memòria de 14 ciutadans víctimes del nazisme», *Ara Balears* (16 de desembre de 2018). Recuperat de: <https://www.arabalears.cat/societat/Palma-recupera-memoria-ciudadans-victimas_0_2144185741.html> (28/05/2019).

⁴⁵ Bartomeu Fiol Coll, *Els refugis antiaeris de Palma i la defensa passiva a Mallorca durant la Guerra Civil (1936-1939)*. Palma: Leonard Muntaner, Editor, 2019, p. 229.

⁴⁶ Josep Massot i Muntaner, *Els bombardeigs de Mallorca durant la guerra civil (1936-1938)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998, p. 103.

⁴³ David Ginard i Féron, *Aurora Picornell (1912-1937). De la història al símbol*. Palma: Documenta Balear, 2016, p. 159.

del 18 de novembre de 1936 fou el detonant per iniciar la construcció de nous indrets de protecció. El juliol de 1937, per la manca de refugis a la plaça d'Espanya, s'ordenà el reforçament del soterrani de l'Hospital Militar, perquè aquest pogués resistir els impactes i les explosions de les bombes.

4. Escola d'Arts i Oficis (plaça del Tub). L'immoble, actualment, conté l'Escola d'Art i Superior de Disseny de les Illes Balears.

Fou l'edificació utilitzada per dur a terme la majoria dels consells de guerra —iniciats el setembre de 1936—, els quals es realitzaven sense cap tipus de garantia jurídica. Allà es jutjaven per delictes de rebel·lió aquelles persones que havien col·laborat amb la República. Dirigents polítics republicans, soldats, carabiners, dirigents falangistes i civils foren castigats, moltes vegades, amb la pena de mort. Aquella fou una manera d'exercir la repressió de manera institucionalitzada.

5. Casa del Poble (carrer Reina Maria Cristina, 25). El solar on es trobava aquest immoble encara està sense construir i només es perceben dues seccions dels murs de l'antic edifici aferrades a les finques contigües.

El 20 de gener de 1924 es va inaugurar a Palma la Casa del Poble, finançada per Joan March i Ordinas. L'edifici disposava de sales de reunions, de lectura, altres per a conferències, un cafè i una sala de teatre. El 4 de juny de 1936, es visqué un atemptat contra el recinte i, el 19 de juliol, els falangistes anaren cap a l'edifici i capturaren les persones que hi havia dins.⁴⁷ La Casa del Poble es convertí en la caserna de la Falange sota el nom *Cuartel José Antonio*. Allà, a part de ser l'indret on es reclutaven els *Dragones de*

la Muerte,⁴⁸ s'interrogaven i es torturaven els detinguts abans de ser duts a les diferents presons de la ciutat. El 1937, el centre de vigilància de Palma passà a mans de la Delegació Nacional de Sindicats i, després, fou el Centre de Formació Professional Verge de Lluc. A les acaballes de la dictadura, el 23 de novembre de 1974 se sol·licità la seva demolició, apel·lant que l'edifici estava en ruïnes i, el 1975, l'esbucaren.

6. Can Mir, Sala Augusta (avinguda de Joan March, 2). Devora l'estació del ferrocarril de Sóller es troba la Sala Augusta i, a la dreta del cinema, s'observa una placa, col·locada per l'Ajuntament de Palma el 2010, que recorda l'antic magatzem de fustes i commemora els presoners que hi foren tancats.

Des de l'inici de la guerra, s'ocuparen nous espais per convertir-los en presons. L'Ajuntament de Palma s'encarregà d'habilitar el magatzem de fustes donat per la família Mir, que començà a funcionar des dels primers dies de l'alçament, fins que, el 30 d'octubre, passà a denominar-se oficialment *Prisión Estaciones*, per la seva proximitat amb l'estació de trens. Era un espai brut i sense intimitat,⁴⁹ no tenien infermeria pròpia, per la qual cosa els presoners emmalaltien ràpidament i havien de conviure en unes condicions higièniques deplorables, acompanyats de rates i xinxes. Molts dels presoners de Can Mir foren traslladats a altres presons i camps de concentració, com és el cas de Gabriel Riera. Teòricament, deixaren d'entrar detinguts el 1941 i el 1948 el convertiren en l'actual cinema.

⁴⁸ Columna de xoc de falangistes mallorquins organitzada pel Conde Rossi, els quals es convertiren en l'esquadra personal del feixista italià. Foren anomenats així a imitació dels *Arditi della morte*, creats durant la Gran Guerra a Itàlia. Josep Massot i Muntaner, *El primer franquisme a Mallorca. Guerra civil, repressió, exili i represa cultural*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1996, p. 47.

⁴⁹ Manel Suárez Salvà, *La presó de Can Mir. Un exemple de la repressió feixista durant la Guerra Civil a Mallorca*. Palma: Lleonard Muntaner, Editor, 2011, p. 63.

⁴⁷ David Ginard i Féron (coord.), *La Casa del...*, op. cit., p. 17 i 201.

7. Presó Provincial (carrer dels Caputxins, 6). Actualment, només s'aprecia l'església del convent dels Frares Caputxins, ja que els edificis que formaren l'antiga presó, devora la plaça de l'Olivar, foren enderrocats i, en el seu lloc, s'aixecaren finques d'oficines.

La presó, el 1870, fou construïda a l'antic convent dels Caputxins i, durant el segle XX, va ocupar part del claustre i altres dependències annexes al convent, les quals quedaren dividides en una zona d'homes i una altra per a dones.⁵⁰ Les cel·les es repartien als costats de la capella i les pitjors eren les que es trobaven a la zona del pati, on s'amuntegaven els detinguts en unes condicions higièniques lamentables. Igual que a les altres presons, els reclusos no feien feina obligatòria, encara que se'ls exigia acudir als sermons del capellà.

8. Plaça de Sant Antoni (cantonada amb el carrer de la Ferreria). En convertir-se Mallorca en base aeronaval del bàndol nacional, fou l'objectiu de l'aviació republicana. Els bombardeigs augmentaren en el moment en què Bayo desembarcà a l'illa,⁵¹ però, generalment, els atacs republicans no feren grans destrosses, tot i que minaren l'ànim i atemoriren la població mallorquina. El 18 de novembre de 1936, dos avions bombardejaren Son Sant Joan i, com que no es donà l'alarma, atacaren també Santa Catalina i Porto Pi. Un dels atacs més destacats és el del 7 de desembre, en què s'enviaren 14 aparells republicans. Les destrosses més grans foren provocades a la plaça de Sant Antoni, on s'enderrocà un edifici i hi hagué morts i 40 ferits. Una vegada donada l'alarma, els vaixells del port de Palma tombaren vuit dels aparells. Altres bombardeigs

foren el del 2 de gener de 1937 a Son Sant Joan, el del 24 de maig a la mateixa plaça de Sant Antoni —un dels pitjors atacs efectuats a l'indret—, el del 31 de maig al Temple o el del 18 d'octubre al port de Palma.

9. Casa d'Emili Darder, Delegació del Ministeri de Defensa (carrer d'Antoni Planas i Franch, 9).⁵² L'edifici pertany al Ministeri de Defensa i acull les seves oficines, encara que els familiars de Darder segueixen reclamant-ne la devolució.

Nascut a Palma el 1895, estudià medicina i el 13 de desembre de 1933 fou nomenat el cinquè batlle republicà. Dies després del cop d'estat, l'anaren a cercar a casa seva i l'empresonaren al Castell de Bellver fins el desembre de 1936, moment en què l'ingressaren a l'Hospital Provincial. El 16 de febrer de 1937 fou sotmès a Consell de Guerra juntament amb Alexandre Jaume, Antoni Maria Qués i Antoni Mateu. El 24 de febrer el traslladaren a la Presó Provincial, on va ser posat en capella i se l'afusellà aquella mateixa matinada al Cementiri de Palma.⁵³ Fou processat per un tribunal militar, els seus béns foren embargats i la *Comisión Provincial de Incautación de Bienes* li va aplicar una forta sanció econòmica.⁵⁴

10. Castell de Bellver (carrer del Castell de Bellver). El castell acull el Museu d'Història de la Ciutat i, a la sala IV de la Torre de l'Homenatge, s'ha dedicat un espai per commemorar els presoners polítics tancats a l'indret durant la Guerra Civil. El 2007 es col·locà una placa per recordar la presó establerta al castell i així homenatjar les persones represaliades durant el conflicte.

⁵⁰ Odón de Buen, *Mis memorias (Zuera, 1863 - Toulouse, 1939)*. Saragossa: Institució Ferran el Catòlic, 2003, p. 429.

⁵¹ Josep Massot i Muntaner, *Els bombardeigs de..., op. cit.*, p. 251.

⁵² S'aprofitaria per veure el bust de Darder, col·locat el 24 de febrer de 2020 a la plaça de la Porta del Camp.

⁵³ Catalina Moner Mora, *Emili Darder Cànaves (1895-1937). Vida i martiri*. Palma: Miquel Font, 2007, p. 63.

⁵⁴ Francesc Sanlloriente, *La persecución económica de los derrotados. El Tribunal de Responsabilidades Políticas de Baleares (1939-1942)*. Palma: Miquel Font, 2005, p. 75.

S'habilità com a presó per l'Ajuntament de Palma el 23 de juliol de 1936 i es deixà d'utilitzar com a tal el 15 d'octubre de 1937, encara que els grafitis estudiats evidencien que hi hagué presoners més temps de l'indicat.⁵⁵ La majoria de cel·les estaven situades al voltant del pati i les d'aïllament es trobaven a les torres del castell, mentre que la planta noble estava destinada als militars i funcionaris. L'edifici presentava una pèssima salubritat i les temperatures extremes minvaven la salut dels empresonats. Per tal de fer espai a la presó, les primeres tretes s'efectuaren a partir del desembarcament de Bayo, encara que els detinguts també foren posats en llibertat, traslladats a camps de concertació i treball o duts a altres presons.

Aquesta ruta es complementa amb les activitats d'ensenyament-aprenentatge que apareixen al dossier corresponent. A més, s'elegiren aquests indrets perquè, sense recórrer molts de quilòmetres, proporcionen una visió genèrica del tema que es treballa, encara que es podrien afegir altres llocs com: la plaça d'Alexandre Jaume, l'Audiència Territorial, el Palau de l'Almudaina, el monument de la Feixina o el cementiri de Palma. Aquest darrer indret és una bona representació de la repressió exercida a la ciutat, ja que és el lloc on s'afusellaren molts dels condemnats a mort. Actualment, presenta un espai de la memòria compost pel Mur de la Memòria —on es troben els noms i llinatges dels condemnats a mort i assassinats durant la repressió—, el Monument de la Roba i l'Arbre de la Memòria, sense oblidar que es tracta de la fossa més gran de la Guerra Civil trobada a les Balears.

Conclusions

Al llarg d'aquest article, s'ha aspirat a explicar un itinerari didàctic centrat en els diferents actes repressius i violents exercits per ambdós bàndols durant la Guerra Civil a Palma.

Les activitats d'ensenyament-aprenentatge proposades per treballar l'itinerari didàctic i els indrets seleccionats per formar la ruta són només una proposta, ja que es podrien elegir altres tipus d'exercicis, fonts primàries i espais, per tal de fer feina sobre els diferents episodis de dolor i angoixa viscuts a la ciutat al llarg del conflicte fratricida.

Es considerà adient elegir aquest contingut i dedicar-li tantes sessions amb els alumnes de 4t d'ESO perquè, en molts de casos, aquesta serà l'única oportunitat que tindran els joves de treballar la Guerra Civil a l'aula, ja que molts d'ells no elegiran cursar 2n de batxillerat i és important que tinguin nocions d'un dels esdeveniments cabdals del segle XX, tant a nivell nacional com internacional.

S'elegí fer feina a partir d'un itinerari didàctic perquè es va pensar que era més beneficiós per als alumnes que explicar la guerra mitjançant classes magistrals. Durant les dotze sessions que componen la unitat didàctica, se seleccionaren aquelles dinàmiques que es consideraren idònies perquè els joves efectuassin un aprenentatge significatiu dels continguts triats. D'aquesta manera, s'aconseguiria que els estudiants valoressin el patrimoni històric de la seva ciutat⁵⁶ i adquirissin nous coneixements a partir de l'absorció de la informació donada pel docent i aquella obtinguda gràcies a les fonts primàries proporcionades.

Així doncs, cercant la cooperació entre els alumnes, es procuraria que els estudiants desenvolupessin un sentit crític envers els fets que envestiren la població de Palma durant els anys de la Guerra Civil.

⁵⁵ Tomeu Canyelles – Aina Ferrero-Horrach, *Bellver, presó franquista*. Palma: Ajuntament de Palma, 2018, p. 14.

⁵⁶ Es potenciaria un sentiment propi de cultura comunitària. Antoni J. Colom [et al.], *Materials per a una pedagogia patrimonial a les Illes Balears*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2005, p. 8.

Recursos bibliogràfics bàsics sobre la Guerra Civil a Mallorca

- Autors Diversos. *Memòria Civil. Mallorca en guerra (1936-1986)*. Palma: Col·leccionable del diari *Baleares*, 1986-1987.
- Bernanos, Georges. *Els grans cementiris sota la lluna*. Barcelona: Curial, 1981.
- Canyelles, Tomeu; Ferrero-Horrach, Aina. *Bellver, presó franquista*. Palma: Ajuntament de Palma, 2018.
- Capellà i Fornés, Margalida. *Dones republicanes* (2 volums). Palma: Lleonard Muntaner, Editor, 2009-2010.
- *Veus republicanes*. Palma: Lleonard Muntaner, Editor, 2014.
- Company Matas, Arnau. *Emili Darder Cànaves. El darrer batlle republicà de Palma*. Palma: Ajuntament de Palma, 2008.
- Del Hoyo Bernat, Xavier; Company Matas, Arnau. *Palma 1936-1983. L'evolució de la ciutat a través de la imatge*. Palma: Institut d'Estudis Baleàrics, 2008.
- Duran Pastor, Miquel. *1936 en Mallorca. Repertorio documental y notas establecidas a partir de la Memoria redactada por Mateo Nebot Antig. Con un apéndice documental relativo al período 1936-1939 en Menorca e Ibiza y Formentera* (4 volums). Palma: edició de l'autor, 1982.
- Feliu, Maria; Hernández, F. Xavier. *Didáctica de la Guerra Civil española*. Barcelona: Editorial Graó, 2013.
- Ferrari Billoch, Francisco. *Mallorca contra los rojos. Fracaso de los desembarcos marxistas en la isla. Diario de un combatiente*. Palma: Impremta d'Amengual i Muntaner, 1936.
- Fiol Coll, Bartomeu. *Els refugis antiaeris de Palma i la defensa passiva a Mallorca durant la Guerra Civil (1936-1939)*. Palma: Lleonard Muntaner, Editor, 2019.
- Fullana, Jeroni F.; Connolly, Eduardo; Cota, Daniel. *El crucero Baleares (1936-1938)*. Palma: Lleonard Muntaner, Editor, 2000.
- Garí Salleras, Bartomeu. *La repressió feixista a Mallorca durant la Guerra Civil i la postguerra (1936-1945)*. Palma: Lleonard Muntaner, Editor, 2019.
- Ginard i Féron, David. «Centres de reclusió a la Mallorca en guerra (1936-1939)», *Randa* 28 (1991), p. 19-67.
- «La Guerra Civil a Palma», *Serra d'Or* 592 (2009), p. 28-32.
- *La repressió a les Balears durant la Guerra Civil*. Palma: Documenta Balear, 2015.
- *Aurora Picornell (1912-1937). De la història al símbol*. Palma: Documenta Balear, 2016.
- *Treballadors, sindicalistes i clandestins* (3 volums). Palma: Documenta Balear, 2012-2017.
- IB3 Televisió. *Memòria i oblit d'una guerra* [vídeo]. 2018. Recuperat de: <https://www.youtube.com/watch?v=R_qPcfVVqRY&list=PL559BzlCMZIDEM5Xk97y321Mes1vXXQt9>
- Massot i Muntaner, Josep. *Els escriptors i la Guerra Civil a les Illes Balears*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1990.
- *El primer franquisme a Mallorca. Guerra civil, repressió, exili i represa cultural*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1996.
- *Mallorca durant la Guerra Civil (1936-1939)*. Palma: Documenta Balear, 1996.
- *Els bombardeigs de Mallorca durant la guerra civil (1936-1938)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998.
- Riera i Sorell, Gabriel. *Crònica d'un presoner mallorquí als camps de concentració (1936-1942)*. Palma: El Tall, 1991.
- Sanllorrente, Francesc. *La persecución económica de los derrotados. El Tribunal de Responsabilidades Políticas de Baleares (1939-1942)*. Palma: Miquel Font, 2005.
- Schalekamp, Jean. *Mallorca any 1936: d'una illa hom no en pot fugir*. Palma: Prens Universitaria, 1997.
- Suárez Salvà, Manel. *La presó de Can Mir. Un exemple de la repressió feixista durant la Guerra Civil a Mallorca*. Palma: Lleonard Muntaner, Editor, 2011.